

TRADITSIOONILISE TEGELASKUJU MUUTUMINE KESKAEGSETES ARMEENIA VALMIDES KÕRVUTAVALT KOGUMIKU “KALILA JA DIMNA”, “PANTŠATANTRA” NING AISOPOSE MÕISTUJUTTUDE JA VALMIDEGA

Anait Grigorjan. Armeenia, Jerevan

Armeenia muinasjuttudes, vanasõnades, kõnekäändudes, mõistatustes ja eriti valmides on sagedaseks tegelaseks rebane. See tegelaskuju on oma kõikvõimalike seikluste poolest vägagi tuttav mitte ainult armeenia rahvaluules, vaid samuti ka paljude maailma rahvaste kirjanduslikus pärandis ning folklooris. Eriti kehtib see juttude kohta Reinuvader Rebase, kurikavala uljaspea ja lipitseja, riugastest ja tempudest. Nende põhjal on 1793. aastal kirjutatud Goethe tuntud poem “Reineke Fuchs”. Enne seda olid käibel rohkearvulised töötused ja ümbersõnastused nii tuntud autoritelt kui ka nimetatelt keskaja poetidelt. Vanaprantsuse värsivormiline “Roman de Renart” kujunes välja samuti XII-XIII sajandi künnisel. Samasse juturühma kuuluvad paljud juba kauges minevikus loodud idapoolsed loomapärimused. Rebaseromaani paralleeliks võib nimetada kirjanduslik-folkloorset väärtteost “Pantšatantra” ja selle araabia tõlkevarianti “Kalila ja Dimna”, mis oma nimetuse on saanud selle raamatu I peatüki tegelaste, kahe šaakalist venna järgi.

Armeenia jututraditsioonis on Reinuvader samuti keskne kuju, sellest annavad tunnistust keskaegsed “Rebaseraamatuks” nimetatud valmikogumikud, mis levisid laialt ning leidsid korduvat uuestitrukkimist juba XVII sajandil. Esimene väljaanne ilmus Amsterdamis 1668. a. Peale “Rebaseraamatu” lehekülgede on Rein küllaltki sagedane tegelane Vardan Aigeki paljudes valmides. Rebase mitmetahulisuse iseloomustamiseks ja tema tegelaskuju muutuste jälgimiseks eri rahvaste traditsioonis on käesolevas analüüsitud järgmisi Vardani valme: “Haiget teesklev lõvi” B-4; “Haige lõvi ja südame ning kõrvade ta eesel” B-5; “Lõvi, rebane ja karu” B-96; “Rebane ja kilpkonn” B-158; “Rebane ja jää” B-74; “Rebane ja trumm” B-59, 3. osa.¹ Nimetatud valmidel on olemas ka india, araabia ja kreeka paralleelid.

Haiget teeskleva lõvi süžee on oma viie redaktsiooniga üsnagi omanäoline. Variandid erinevad üksteisest nii tegelaste kui ka lõppmoraali poolest. Peategelased on haiget teesklev lõvi, lipitsejast uksehoidja mäger ja külastaja - siga. Keskne on lõvi, kelle ümber valmi tegevustik koondub. Osalt austusest, kuid enamasti hirmust lõvi ees peavad loomad vajalikuks teda külastada ning langevad sel kombel tema saagiks. Külastajatest on tähelepanu keskmes siga. Kuna siga alati allapoole vaatab, märkab ta loomade jälgedest, et need viivad

ainult lõvi koopasse, aga välja ei tule. Uksehoidja ning sea vahel tekib konflikt: siga keeldub koopasse minemast, vihastab mägra peale, kui see teda lööb, ja rebib ta pooleks.

“Rebaseraamatu” redaktsioonis (B) vahetab mägra välja truu ja teenistusvalmis karu. C-redaktsioonis on uksehoidjaks taas mäger, kuid sisse on toodud uus detail: järjekordse ohvri kallale sööstavad ühelt poolt lõvi, teiselt mäger. D-redaktsioonis teenreid ei ole, lõvi ise teatab loomadele oma haigusest ja nõuab, et teda külastataks. Sea vahetab välja rebane. Konflikt kujuneb rebase ja lõvi vahel: tuleb rebane ja seisab koopa kohal, lõvi käsib sisse astuda, rebane ei tee seda. Zlatotšrevi redaktsioonis (E-redaktsioonis) on uksehoidjateks tiiger ja mäger.

Samasugune süžee leidub kreeka redaktsioonis, kuid selles käsilased puuduvad, tegevuskohta pole märgitud, sea asemel on rebane. Seda redaktsiooni tuntakse pealkirjaga “Vananev lõvi ja rebane”. Süžee esineb ka Lukmani valmide seas (“Lõvi ja rebane”, valm VI).

Teesklejast lõviga tekstide üksikasjalik analüüsimine viib järeldusele, et selle grupi valmid kujutavad endast üht ja sama süžeed mõningate redaktsiooniliste muutustega, ehkki peategelaste vahetus (siga - rebane) muudab oluliselt valmi värvingut. Näiteks redaktsioon D nimetusega “Lõvi ja rebane” langeb ühte samanimelise Aisopose valmiga nr 142. Hilisemates Vardani kogumikes esineb ka tekst (III osa, lk 105, nr 35), mis kujutab endast Aisopose 142. valmi tõlget; sea rollis on rebane. Hoolimata peategelaste suurest erinevusest ei satu ükski neist lõvi kätte. Rebane pääseb tänu talle omasele kavalusele ja mõistusele - kavalus on tema enesekaitse, ent armeenia autori paralleelis pääseb siga, kellele kavalus pole omane, tänu loomuomasele mahavaatamisele. See sea reaalseid omadusi esile toov fragment on üsnagi kõnekas ja annab armeenia valmile hoopis teise näo ja värvingu.

Järgmine valm on B-5 “Haige lõvi ja südame ning kõrvadeta eesel”. Kesksed tegelased on haige lõvi, kaval rebane ning naiivne eesel. Arstid soovivad haigel lõvil juua raviks eesli südame ja kõrvade keedust. Rebane juhatab eesli kavalusega lõvi juurde. Esimesel korral õnnestub eeslil lõvi küüntest pääseda, kuid rebasele läheb korda teda teist korda veenda lõvi juurde tulema. Lõvi tapab eesli kohe ja läheb puhkama. Seda ära kasutades sööb rebane eesli südame ja kõrvad ning räägib lõvile ning arstidele, et kui eeslil oleksid süda ja kõrvad olemas olnud, siis ta oleks pärast lõvi hirnsate mõirete kuulmist ju tagasi pöördunud.

“Rebaseraamatu” redaktsioon erineb põhisüžeeast vaid nüanssides. Eeslit meelitades räägib rebane, et haige valitseja soovib teda enne surma näha, tahes kuningriiki üle anda (see katke on üsna lähedane Aisopose vastava süžeeaga).

Vardani valm on paralleel valmile “Lõvi, šaakal ja eesel” peatükist “Pärdik ja

kilpkonn” kogumikus “Kalila ja Dimna”, mille vastav peatükk on hea näide raamjutustusest, mis koosneb kahest omavahel seotud süžees. Selles peatükis jutustab ahv kilpkonnale mõistujutu “Lövi, šaakal ja eesel”. Oma sisult on see sarnane Vardani valmiga “Haige lövi ja südame ning kõrvadeta eesel”. Armeenia valmi originaal on kirjutatud iseloomulikus lakoonilises valmistiidis ning tal on samasugune lakooniline moraal. Ennekõike on tegemist valmiga. Araabia mõistujutt on kirjutatud jutustavas laadis ning ta on siin esitatud kui näide mõistujutust. See on kirjeldav, rikas dialoogidest, tegevuspaigaks on idamaiste vääntaimedega varjatud rägastik. Rebase rollis on šaakal, kes erinevalt rebasest ka looduses elatub loomade kuninga toidujäänustest (see fakt näitab valmi idamaist päritolu). Vardani valmis räägib eeslit meelitav rebane: “Sinu vanem vend, kuningas, on su välja valinud, mine ja sa hakkad valitsema koos temaga.” Ent araabia mõistujutus šaakal peibutab eeslitätku emaesliga. Pärast eesli surmamist järgneb araabia mõistujutus musulmani usule iseloomulik pesemisriitus. Lövi, jättes tapetud eesli sanna paika, läheb pesema, samal ajal sööb šaakal eesli südame ja kõrvad. Eeslitätku avalik peibutamine emaesliga on idamaisele rahvapärimusele ja kirjandusele omane motiiv.

See idapoolne motiiv võinuks Armeeniasse jõuda samuti ka suulise traditsiooni kaudu¹. Vardani töötluses näikse olevat olnud selline puhtidamaine eesli peibutamine vastuvõetav - keskaegsele kristlikule siivsusele sobis eesli ahvatlemine valitsemisvõimalusega mõistagi enam. Selles osas on Vardani valm sarnane Aisopose 313. valmile “Lövi, rebane ja hirv”.² Aisoposel rebane valetab hirvele, et lövi otsustas enne surma teda kuningaks määrata. Tähelepanu äratav detail, mis armeenia redaktsioonis puudub: “Kui hirvel kukkus kolp maha, võttis rebane ja söi kogu aju ära tänuks tehtud töö eest”. Seejuures ütleb rebane, et hirvel polnudki aju - seda ei saa olla loomal, kes pärast pääsmist lausa tükkib lövi küünte vahele. See fragment puudub araabia ja armeenia redaktsioonides täiesti. Kuid kreeka valmi seisukohalt vaadatuna tuleb siin ette kummaline detail: valmi stiililine lähedus araabia stiilile. Kui ka kõrvale jätta tegelaste šaakal - rebane, eesel - hirv vahetumine, väärib ikkagi rõhutamist, et kui araabia valmile on iseloomulik jutustav stiil rikkaliku dialoogiga, siis kreeka valmile see omane pole. Peale selle on kreeka olustikule, inimeste ellusuhtumisele ja osaliselt ka Aisopose mõttelaadile vastuvõetavam kaval rebane ja naiivne, lihtsameelne hirv, ent idamaade olustikule ja keskkonnale on iseloomulik teenetevalmis šaakal, kes poeb lövi või tiigri ees, ning muidugi ka eesel - lihtsameelsuse ja rumaluse sümbol.

Kreeka ja araabia valmide stiiliühtsusest rääkides tuleb märkida, et selle süžee armeenia ja araabia redaktsioonid on tihedalt seotud samanimelise jutustusega “Pantšatantras”. Mis puutub tekkimise aega, siis “Pantšatantra” eelnes nii “Kalilale ja Dimnale” kui keskaja Armeenia valmidele. India kirjandusteoste

iseloomulikult esineb “Pantšatantras”, nagu “Kalilas ja Dimnaski”, sama süžee raamjutustusena ja samade tegelastega. Jutustamisstiili poolest on india, araabia ja kreeka süžeed sarnased. Armeenia valm on tegevuse arenduse osas ühtelangev araabia ning üksiti ka india versioonidega, kuid kirjutatud on ta lakoonilises keeles. Neid nelja lähedast süžeed võib kangelase järgi jaotada kahte gruppi: a) armeenia ja kreeka valmis on kavala, teenistusvalmis pugeja rollis rebane, kes vastab täiesti armeeniapärasele ettekujutusele temast; b) india ja araabia süžeele on omane, et rebase asendab idapoolse maailma esindaja šaakal. Kuid see ei muuda asja. Nii armeenia ja kreeka rebane kui ka india ja araabia šaakal on eranditult negatiivsed karakterid: kavalad, reeturlikud ja salakavalad. Nimelt nende iseloomujoonte poolest ongi nad sarnased, erinevus on vaid selles, et eri rahvastel on samas rollis just see loom, kes on iseloomulikum sealsele loodusele ja rahvale.

Järgmine valm “Lövi, rebane ja karu” langeb ühte Aisopose 273. valmiga “Lövi, rebane ja karu”. Nende valmide tegevus hargneb juba tuttava haiget teeskleva lövi ümber. Lövi on haigeks jäänud, kõik loomad on teda külastama tulnud, kuid rebane jääb hiljaks ning karu (kreeka süžees hunt) halvustab teda kuninga - lövi ees. Ent rebasel õnnestub end õigustada ja laimajale karmilt kätte maksta. Ta veenab haiget lövi, et sellel tuleb haigusest paranemiseks hundi (karu) nahka puggeda. Süžee on valmitraditsioonis hästi tuntud ning selle reproduktioon leidub prantsuse “Rebaseromaani” 10. osas. Nii haarataksegi karu kinni, tõmmatakse tal siinsamas nahk maha ning visatakse lõville selga. Rebane pääseb tervelt ning laimaja saab karmi karistuse. Näeme, et taas on rebane kasutanud oma kavalust, kuid sedapuhku rohkem enesekaitseks ning teda võetakse kui positiivset kangelast. Hundi (armeenia valmis karu) ja rebase vaenu motiiv jõudis armeenia valmitraditsiooni siintoodud kreeka süžees mõjustamata.

Vardani valm “Rebane ja kilpkonn” on süžeelises vastavuses valmiga “Pärdik ja kilpkonn” kogumikus “Kalila ja Dimna” ja valmiga “Pärdik ja delfiin” “Pantšatantras”. Süžee on selline: kord sõbrutses rebane kilpkonnaga. Kui kilpkonna pojad haigeks jäid, soovitasid arstid rohuks rebase neerusid. Kilpkonnal õnnestub pettusega rebast sügavasse merre meelitada, kuid siin saab rebane asjast teada ja teeskleb, nagu kahetseks, et ei taibanud neerusid kaasa võtta. Kilpkonn toob ta kaldale tagasi neerude järele, rebane hüppab veest välja ning pääseb. Araabia versioonis esineb rebase osas tavaliselt ahv. Kilpkonn ja ahv sõbrutsevad, kuid kilpkonna naine armukadetseb ja mängides haiget, nõuab raviks ahvi südame ja neerude keedust. Kilpkonn otsustab naise pärast sõbra ohvriks tuua, kuid ahvil õnnestub ta üle kavaldada. India versioonis vahetab kilpkonna välja delfiin, ülejäänud tegelased ja tegevus on sama, mis araabia versioonis. Teatavasti on “Pantšatantras” selle loo nimi “Pärdik ja delfiin”. Tõlkimisel araabia keelde on tõlk Ibn-al-Mukafa delfiini asendanud araablastele

tuttavama tegelase kilpkonnaga, ent Vardan Aigek, kelle versioon põhineb araabia kogumikul “Kalila ja Dimna”, vahetas ahvi välja armeenlastele tuttavama rebasega. Armeenia rebane, india ja araabia ahv on erinevad tegelased ning neis pole midagi ühist. Vardani valmis on rebasele tunnuslik tüüpiline kavalus, mis ta päästab, ent idamaisele ahv-tegelasele on omane küll mõistus, kuid mitte kavalus.

Vardani valmis “Rebane ja jää” (araabia “Rebaseraamatu” redaktsioonis vastab sellele “Rebane ja kivi”) jutustatakse, kuidas rebane talve ajal, leidmata suhupandavat, sööb jääd ja kõneleb: “Nii hirmus ragin, kuid ragiseb vaid peas ja hamba all, aga kõhus on tühjus”. “Rebaseraamatu” redaktsioonis leiab rebane pudedat kivi ja mõeldes, et see on juust, asub seda sööma ning ütleb: “Oh häda! Pole tal lõhna ega maitset.”

Nende süžeedega haakub keskaegne “Täiendatud Romulusest” pärit ladina valm “Rebane ja kuu peegeldus” (2; valm 40 (48), lk 207). Rebane näeb öösel jõe ääres kuu peegeldust ja arvab, et see on juust. Ta asub vett ära lakkuma, et juustu kätte saada ja lakub hinge tõmbamata, kuni läheb lõhki. Nagu näha, esineb rebane sedapuhku abitu tobukesena, kuna tavaliselt kasutab ta oma eesmärgi saavutamiseks kavalust, pettust ja häbematust. Rumalus ja abitus on rebasele väga ebatüüpilised, kuid neid tuleb ette nii armeenia valmides ja araabia “Rebaseraamatu” redaktsioonis kui ka ladina süžeedes. On ilmne, et sarnasus tuleneb ühise allika olemasolust, ja selleks on kõnesolevate süžeede puhul arvatavasti india jutt “Šaakal ja trumm”. Selle araabia versioon kogumikus “Kalila ja Dimna” on “Rebane ja trumm”. Vardani kogumikus leidub samuti sama nimetusega valm. Kõigis nendes on rebane poolehoidu vääriv. Näljase rebase kutsub enda juurde puu külge seotud põrisev trumm. Mõeldes, et see on midagi söödavat, täis rasva ja liha, rebib rebane trummi katki, aga kui trumm on tühi, lahkub kurvalt. Araabia mõistujutus ütleb rebane, leides, et trumm on tühi: “Näha, et mida tühisem asi, seda suurem kogu ja kõvem hääl.” Armeenia redaktsioonis räägib rebane: “Parem oleks võinud see suur kere rasva kui niisugust müra täis olla.”

Tüpoloogilises mõttes on nendele valmidele lähedane Aisopose 27. valm pealkirjaga “Rebane ja mask”. Selles leiab rebane traagilise maski ja ütleb: “Milline pea, aga aju pole sees!”

Vaadeldud valmides “Rebane ja jää”, “Rebane ja kivi”, “Rebane ja kuu peegeldus”, “Rebane ja trumm”, “Rebane ja mask” kajastavad rebase sõnad tema teravmeelsust, kuid tema tembud kompromiteerivad teda, tal pole tüüpilisi traditsiooniomaseid jooni. Valmides “Rebane ja kilpkonn” ning “Pärdik ja kilpkonn” on tegelastepaar rebane - ahv mõnes mõttes samuti vastandatavad. Niisugustest valmidest nähtub, et loomad pole tegelaseks valitud tüüpkarakteri poolest, vaid sobivad teatud tegelase rolli oma loomuse või eluviisi poolest.

Ilmselt on niisugune suhtumine loomariiki kujunenud india uskumuste mõjustusel. Loomadel ei ole siin etteantud tunnusjooni, kuna hindu jaoks, kes usub uuestisündi, on loomade maailm seesama inimeste maailm, ainult erinevas olemise vormis. Seepärast on vastuvõtmatu kujutada oma käitumiselt inimest meenutavat looma koomilise tegelasena, kelle käitumisviis oleks reaalsusega vastuolus. Niisugune vaatenurk on loomariigi kujutamisel omane "Pantšatant-rale" ning sai tänu tõlgetele pärsia ning araabia keeltesse hiljem omaseks ka Lähis-Idas.

Oleme korduvalt osutanud armeenia keskaegsete valmide indiapolsetele mõjustustele, mis terve rea süžeede puhul on saadud araabia tõlgete kaudu või otse india päritoluga rahvatraditsioonist. Võib järeldada, et rebase kuju vastuolulisus armeenlastel tuleneb just nendest Ida mõjustustest, kuna siintoodud armeenia valmid B-158, B-74, B-59 osutusid olevat kreeka valmidega vaid tüpoloogilises, ent india ning araabia omadega geneetilises seoses. See tõestab veelkord, et niisugune nähtus ei ole armeenia traditsioonile algselt omane ning kuulub laenulisse kihistusse.

Tõlkis Mall Hiimäe

Kirjandus

1. Marr, N. Sbornik pripitši Vardana. II, III. Sankt-Peterburg, 1899, s 516.
2. Basni Ezopa. Moskva, 1968.

OSKAR LOORITS JA UNGARI RAHVALUULE

Béla Gunda. Ungari, Debrecen

II rahvusvahelisel antropoloogia ja etnoloogia kongressil Kopenhaagenis (1.-6. august 1938) tutvusin ma noore eesti folkloristiga, keda võis näha peamiselt F. Linnuse, G. Bergi ja S. Erixoni seltsis. Tema nimi oli Oskar Loorits. Tookord saime me ainult põgusalt mõned laused vahetada, ning alles palju hiljem, 1947-48 aasta talvel kohtusime taas, seekord Stockholmis Põhja Muuseumi (Nordiska Museet) raamatukogus, kus lugesime ja tegime ühiselt märkmeid ning mina imetlesin salaja tema laiaulatuslikku teadustegevust. O. Loorits kuulus nende esmaklassiliste teadlaste hulka, kes punase pöörasuse